

Ivana Đoković

Mihailo Marković:
Novovekovni srpski mislioci
(Beograd, Pešić i sinovi, 2009)

Pred nama je knjiga jednog od najznačajnijih srpskih filozofa XX veka, Mihaila Markovića. Radovi koji su se našli u ovoj knjizi predstavljaju zbirku nezavisnih članaka o pojedinim srpskim misliocima (od Dositeja Obradovića do Jovana Skerlića i Jovana Cvijića). Radovi su rezultat naučno-istraživačkog projekta Srpske akademije nauka i umetnosti - Društvena misao u Srbiji u 19. i 20. veku. Generacijama koje dolaze ova knjiga Mihaila Markovića biće putokaz ka ideji slobode i društvene pravde, jer je time i inspirisana. Interesovanja za teme kojima se ova knjiga bavi neće prestajati, jer je pitanje prošlosti pitanje budućnosti, pa će njen autor, Mihailo Marković, ostati dobar orijentir za usmeravanje mišljenja i ocenjivanja. Ova knjiga prvenstveno pomaže da ojačamo svest i shvatimo da su politički uspesi mogući ukoliko učimo od Nikole Pašića ili Vladimira Jovanovića, kao i mnogih drugih srpskih mislilaca koje često zaboravljamo. Srpskom narodu su svakako potrebni ovi prosvetitelji da bi išao napred.

Jedan od većih momenata u stvaranju veze između zapadne Evrope i Srbije bio je dolazak Dositeja Obradovića iz Nemačke u Srbiju, 1806. godine (kada počinje organizacija prvih kulturnih institucija). Pošto je Fihte učinio prve korake ka iskazivanju nemačke nacionalnosti, Dositej Obradović otvoreno pomaže srpskim ustanicima. Dositej je po rečima Mihaila Markovića superiorniji u odnosu na tadašnje druge intelektualce koji su temelje prosvetiteljstva gradili u Rusiji i Austrougarskoj. Autor prvenstveno misli na intelektualce poput Đorđa Brankovića, Zaharija Orfelina, Jovana Rajića (o kojima će kasnije u knjizi „Novovekovni srpski mislioci“ biti reči). Po rečima Mihaila Markovića nije slabost Dositeja Obradovića što u Srbiju donosi već zastarele ideje iz Evrope, naprotiv - te ideje su bile uspešno prilagođene tadašnjim potrebama. Zato autor meri njegovu ulogu sa ulogom enciklopedista u Francuskoj.

Dositej je od onih krupnih ličnosti koje su nesebično prenosile svoje znanje svom narodu svesni onoga šta mu je najpotrebnije - napominje autor.

Izuzetno mesto u stvaranju srpske misli zauzima Vuk Stefanović Karadžić. Njegova kritika se pre svega zasnivala na činjenicama, napominje Mihailo Marković, i onda kada nije povoljno za narod ili njega lično. Niko kao Vuk nije dao opis stanja Srbije u istorijskim spisima sa kraja XVIII veka. Ono što ga može razlikovati od drugih je - napominje autor - *objektivnost i trezvenost*. Mihailo Marković podvlači koliko je bila oštra Vukova kritika kneza Miloša koja otvoreno otkriva Miloševu vlastoljubivost - „već za vreme Prvog srpskog ustanka, kad ima oko 30 godina“ (str.21). Uprkos saradnji sa Turcima protiv srpskog naroda, visok ugled kneza Miloša se održao - napominje autor. Profesor Marković daje objašnjenje koje je po njemu jedino: „da se tada narod nije dizao na oružje iz visoko etičkih razloga - slobode, nacionalne časti i dostojanstva, već da bi preživelo“ (str.21). Uslovi u kojima je Vuk radio su izuzetno teški, i pored svih svojih napora koje je ulagao rezultati su bili mali, jer se knez Miloš mešao u sve što je radio, i, kako napominje autor, Vuk je morao da „pretrpi niz uvreda i ponižavanja, kako od kneza tako od njegove nepismene, bahate okoline“ (str.25). Vukovu političku filozofiju profesor Marković karakteriše kao *eklektičku* (koja je ostala u okvirima prosvetiteljskog apsolutizma). Profesor Marković smatra da Vuk nije bio apstraktan politički mislilac koji ima dovoljno teorijsko obrazovanje. Njegov značaj svakako leži u tome što je razlikovao postojeću političku vladavinu od one koja bi trebalo da bude. U pravi čas je profesor Mihailo Marković pisao o onom delu Vukovog života koji je najbitniji (možda malo i zapostavljen), otvorenoj i rizičnoj borbi ne samo protiv Miloša Obrenovića već i onih ljudi koji su ga okružavali („praznih i arogantnih ništarija“). Autor citira Vuka u samoj srži njegovog dela gde je vladareva polza narodna polza, a vladareva šteta oštećenost naroda.

U svom razmatranju Njegoša, Mihailo Marković najpre zastupa filozofsku misao koju nosi njegova poezija, koja ne samo da zavređuje pažnju već ne sme biti zapostavljena ni u jednom segmentu reči o ovom velikom filozofu. Mihailo

Marković objašnjava da je Njegoš i pored svog oskudnog filozofskog obrazovanja bio „najjači kritički duh dosadašnje filozofije“. Sa jedne strane tumači mondijalističke, a sa druge strane nacionalističke stavove po pitanjima istrebljivanja jednog naroda koji je prihvatio drugu veru što je poslužilo kao povod pisanja „Gorskog vijenca“. Posebna težina zadatka speva je da pre svega moralno opravda istrebljivanje naroda. Oko ovog nacionalnog pitanja autor podvlači da „svaki narod ima moralno pravo da se brani onda kada je napadnut iz bilo kakvih koristoljubivih motiva“ (str.46). Posmatrajući prilike s kraja 1941. godine, ali i rat devedesetih godina u Bosni i Hercegovini Mihailo Marković zapisao je da se današnji čovek treba što pre osloboditi surovosti koja je ostala neprevaziđena. Ono što su nekadašnja vremena nosila može biti razumno, ali danas svakako taj mentalitet ni po koju cenu ne može.

Srpski intelektualac XIX veka koji je zagovarao ne slobodu pojedinca već narodnosti je Svetozar Miletić. Danas su ideje ovog vođe vojvođanskih Srba priznate i vredne - smatra Mihailo Marković - i piše da se za Miletića ne može reći da je liberal (pogotovo ne u današnjem smislu tog koncepta), ali u nekim momentima je to bio. Istražujući ovu veliku figuru Mihailo Marković je napisao: “Dakle, Svetozar Miletić govori o slobodi ali nije liberal, govori o narodnosti ali nije nacionalista, govori o Bogu ali nije klerikalac“ (str. 52). Autor napominje da Miletićeva shvatanja nose u sebi etički karakter po pitanju univerzalnog ljudskog nacionalnog interesa. Po pitanju demokratske politike autor vidi Svetozara Miletića kao naslednika Vukovih i Dositejevih ideja. Miletić je, beleži Mihailo Marković, otvoreno ušao u sukob sa crkvom i zahtevao da se prosveti vrati deo vlasti i da njom rukovode narodni predstavnici iz Sabora. Postepeno Miletić počinje da govori, kako autor primećuje - kao levičar, jer pojedine stavove koje izlaže ne krase liberaliste onoga vremena. Mihailo Marković dovoljno optimistično završava rad o Miletiću s obzirom da je ideja o jedinstvu svih Južnih Slovena za koju se Miletić zalagao propala.

Poput istaknutog intelektualca Svetozara Miletića Srbija je u XIX veku imala i Vladimira Jovanovića, predstavnika liberalizma koji je iz Evrope stigao sa zakašnjenjem, jer je

Srbija bila u rukama apsolutista Miloša Obrenovića i Aleksandra Karađorđevića. Današnji srpski liberali, smatra Mihailo Marković, ondašnje rodoljublje i nesebičnu borbu Vladimira Jovanovića vide kao konzervatizam. Jovanović zagovara, pod uticajem Loka i Džona Stjuarta Mila, da je sloboda „ono što čoveka čini čovekom“ (str.72). Jovanović dolazi do stavova o jednakosti i pravima čovečanstva što ga po mišljenju profesora Mihaila Markovića približava socijalizmu. Autor ističe da je Jovanovićev liberalizam „liberalizam na delu“ (str.75). Autor takođe podvlači da današnji liberalizam ljude koristi za postizanje političkih ciljeva, ne znajući možda da je Vladimir Jovanović sa Svetozarom Miletićem i Svetozarom Markovićem ujedinjavao omladinu, i napominje da se, kada su savremena dešavanja u pitanju, liberalizam na okrutan način okrenuo od socijalizma. Ovo poglavje obiluje kritikom današnjeg liberalizma, čini se baš iz razloga da bismo uočili superiornost Vladimira Jovanovića u odnosu na njegove savremene sledbenike.

Mihailo Marković piše da je Svetozar Marković često bio meta onih koji su zanemarivali njegovu ulogu teoretičara ljudske slobode. Po njegovom mišljenju, Svetozaru Markoviću nedostaje utemeljenje pojma slobode „on ne uzima u obzir razne postojeće teorije slobode, ne upušta se u raspravljanje spornih problema (na primer, istraživanja pojma mogućnosti, detirminizma i samodeterminacije, autonomije ljudske volje, odnosa volje i delatnosti, itd.)“ (str. 84). Upravo se ovakvo utemeljenje pojma slobode i detaljno razmatranje pomenutih problema nalazi u središtu praktične filozofije Mihaila Markovića, i centralna su tema njegove knjige „Sloboda i praksa“ (1997). U poglavlju „Svetozarova kritika individualističkog i liberalnog shvatanja istorije“, profesor Mihailo Marković piše o četiri pitanja oko kojih su se sporili Vladimir Jovanović i Svetozar Marković. Prvo, Svetozar Marković zamera liberalima što srpski narod doživljavaju statično; drugo, ne slaže se da je narod u našoj istoriji bio demokratski, a ne patrijahalan, a zatim on ne vidi uspeh u stranom uticaju na narod, i napokon, zamera liberalima što nisu ponudili novu ideju koja bi zagovarala napredovanje opštine ili okruga. Uzrok propasti tadašnjih liberala po Svetozaru

Markoviću je u tome što su hteli da menjaju Srbiju sa vrha. Svetozar Marković je bio za promene, ali ne one koje će se zvati jednodimenzionalnom reformom društva (ispravnost i aktuelnost ovog stava Mihailo Marković afirmiše i u slučaju savremenih događaja). Svetozar Marković je svoje nedvosmislene stavove po pitanju političkog oslobođenja ličnosti i narodnosti iskazao u raznim radovima. U ekonomskoj oblasti Svetozar Marković je video najveći broj nezadovoljnih ljudi koji nemaju slobodu izbora na rad, napominje profesor Marković. Kako Svetozar Marković ekonomski sistem zasniva na moralnim načelima tako zasniva i na naučnim. Svetozar Marković ističe, napominje autor da nema napretka u proizvodnji ukoliko narod ne teži moralnosti. „Moralna je radnja koja je korisna za celo društvo, moralan je čovek koji se u svakoj svojoj radnji upravlja po tom načelu“, citira ga Mihailo Marković (str.97). Pronašao se naš intelektualac XIX veka, kako smatra profesor Mihailo Marković, u sintezi socijalističkih ideja (Černiševski i Marks) i onih liberalnih ideja koje teže socijalizmu (Džon Stjuart Mil). Mihailo Marković napominje da se ideje Svetozara Markovića mogu danas činiti utopijske, ali da su one upravo etičke i humanističke.

Mihailo Marković, pišući o Dimitriju Ceniću, napominje da „lične žrtve za plemenite ideje gotovo nikada u istoriji nisu besmislene“ (str.103). U vreme Dimitrija Cenića atmosfera u Srbiji nije bila povoljna za velike pomake po pitanju humanosti i demokratije. Cenić je bio - napominje Mihailo Marković - predstavljen kao utopista koji je podložan mnogim uticajima sa strane. Po Ceniću je između ostalog bila potrebna kako Mihailo Marković podvlači citirajući ga: „tiha i nečujna revolucija u umovima ljudskim“ (str.105). Veličina Dimitrija Cenića je svakako u tome što je socijalizam posmatrao kao dugotrajan istorijski proces. Zato je sa pravom, naglašava Mihailo Marković insistirao ne samo na političkim potrebama nego i na socijalno-ekonomskim. Cenić je i u praksi ulagao u radnička udruženja, ali i podvlačio da socijalizam nije samo ta borba već i opšte ljudsko i moralno pitanje. Cenić je tada govorio ono što su, kako Mihailo Marković tvrdi, mnogo kasnije socijalisti zaboravili, da je socijalizam demokratski. Zagovara pre svega da se birokratija mora smeniti i zameniti samoupravom. Nije

Cenić bio za decentralizaciju niti je imao poverenja u ustanove. Uzdao se jedino u moral građana. Mihailo Marković vidi Cenića kao izuzetno jaku ličnost koja nije doživela uspeh stoga što se posle raspada starog društva nije mogla naći moralna i umna snaga. Nije ispravno Dimitrija Cenića smatrati utopistom zbog toga što se posle Milana Obrenovića nije postavio novi snažan temelj.

S obzirom da je Nikola Pašić izuzetno kontroverzna ličnost sporovi u vezi sa njegovim udelom u istoriji nisu prestajali. Profesor Mihailo Marković smatra da će samo vreme pokazati da su oni koji Nikoli Pašiću pridaju ulogu najznačajnijeg političara s kraja XIX i početkom XX veka bili u pravu. Istovremeno autori pišući o Nikoli Pašiću vide ga kao uspešnog vođu ali i koristoljubivog balkanskog političara - napominje Mihailo Marković, navodeći imena onih koji su dobro poznavali život Nikole Pašića (Vase Kazimirovića, Jaše Prodanovića i Vladimira Dvornikovića). Mihailo Marković smatra da je Pašić bio političko biće u onom Aristotelovom najboljem smislu. Takvih političara bilo je kako tada tako i sada malo, napominje autor. Nikola Pašić brinući o narodu koji u siromaštvu teško zarađuje dolazi do same ideje socijalizma. Autor napominje odnos Pašićev prema socijalizmu kroz njegovo celo delanje. Pitanje je koji su izvori ideje koje podržava Nikola Pašić. Razlozi za sumnju u Pašićevu pripadnost socijalizmu - piše Mihailo Marković - postoje. Ideje Svetozara Markovića i drugih socijalista (ruskih, zapadnoevropskih) samo su uokvirile ono što je Pašić, kako piše autor, osećao. Ideje Svetozara Markovića Pašić sledi i po osnivanju Radikalne stranke. Posmatrajući Srbiju u vrlo lošim okolnostima piše za listove o položaju seljaka i žalosnom izgledu varoši. Nikola Pašić, napominje autor, nije bio teoretičar tako da svoju originalnu ideju nije ostavio već se oslanjao na ideje Svetozara Markovića i uopšte mnogobrojnu literaturu. Socijalističke ideje Nikole Pašića istaknute su u njegovim govorima, ali i programu kako Srpske socijalističke partije tako i Narodne radikalne partije. S obzirom na trnovit put kojim su hodali tadašnji rodoljubi možemo se složiti sa profesorom Markovićem da su samo prilagodljivost i snaga Nikolu Pašića vodili do „kormilara srpske države“ (str.133).

Mihailo Marković kao najbizarniju i najinteresantniju ličnost novije istorije vidi Vasu Pelagića. Bogoslov i arhimandrit Vasa Pelagić bio je pristalica čvrstog temelja i uporišta u školskom sistemu koji je zasnovan na nauci. Mihailo Marković smatra da je Vasa Pelagić pokušavao da nasledi svoje prethodnike po pitanju realne i racionalne filozofije. Filozofija bi po njemu trebalo da se zalaže za razvijanje kritičke misli, ali i da pomogne da ljudi žive srećnije. Popularnost Vase Pelagića autor vidi u njegovim pre svega emotivnim govorima punim ubedljivosti. U uočavanju prednosti pojma potrebe Vasa Pelagić prednjači čak i u odnosu na one koji dolaze nakon njega. Njegovo istupanje ima moralni karakter i sama njegova kritika kapitalističkog društva je takva. Mihailo Marković piše da je Vasa Pelagić bio u pravu kada je zagovarao da socijalisti moraju da razlikuju dobro od zla, pravdu od nepravde i da nauku koriste za dobro radničkog naroda. Samim tim puno je učinio za buđenje radničke svesti. Politički program Vase Pelagića se zalaže za dosledna demokratska načela. Novi ustav bi išao potpuno u korist naroda te bi se postigla politička, kulturna i prosvetna jednakost svakog građanina. Veliku nadu ulaže u ekonomski program koji se zasniva na državnoj, opštinskoj i zadružnoj svojini. Pelagić je pisao kulturno-prosvetni program u kojem se pre svega zalagao za zanatlijske škole, biblioteke, zabavišta. Mihailo Marković napominje da današnji socijalisti ne bi umeli da zastupaju ono što je davno Pelagić, a to je razvitak čovekove umne moći da bi se ostvario preporod čovečanstva.

Potrebno je istaći da se Dimitrije Tucović bavio pre svega balkanskim pitanjima. Mihailo Marković piše da su „zapanjujuće sličnosti stanja Balkana u prvoj i poslednjoj deceniji ovog veka“ (str.147). Dimitrije Tucović socijalizam ne vidi kao istorijski proizvod, već kao rezultat ljudske svesti i delatnosti. Razmišljajući o slobodi zalagao se nesebično za narod. Autor smatra da je Tucović bolje nego današnji levičari shvatao kada je bilo potrebno istupiti u zaštitu naroda. Ne sme se zanemariti veliko Tucovićevo suprotstavljanje ratovima koji su se mogli izbeći, ili njegova nesebična kritika ukoliko se pospešuje mržnja prema bilo kom drugom narodu. Pisao je o ratu u Bosni gde je narod bio ugnjetavan od stane austrijske

vojske i otvoreno štitio sve one koji tome žele da stanu na put. Ističe nacionalni i demokratski duh socijaldemokratske partije koja vrši socijalističku dužnost da se protestuje protiv nasilja i nedela. S obzirom da Mihailo Marković vidi velike sličnosti sa današnjim vremenom ne bi trebalo propustiti da se uoče sve te relevantne stvari. Tucović nalazi rešenje koje bi bilo zasnovano na udruživanju balkanskih zemalja koje bi se ponaosob uredile pa zatim i zasnovale socijaldemokratski odnos. Mihailo Marković smatra da danas ta ideja nije nedostižna, jer su odnosi među balkanskim državama mnogo korektniji, a da uticaj stranih sila ne bi trebalo da otežava napredak u odnosima. Mihailo Marković je na najbolji način pokazao da se zalaganja Dimitrija Tucovića mogu ispisati zlatnim slovima (kao uostalom i ovaj rad Mihaila Markovića o njemu).

Mihailo Marković vidi u Skerliću gorostasnu ličnost koja se zalaže za zajednicu širu od porodice a manju od čovečanstva u celini. To je upravo potreba da se južni Sloveni i srpski narod oslobode te i da žive u okviru jedne političke i kulturne sfere. Mi danas znamo, pa i Mihailo Marković to napominje - da je to zabluda ne samo Jovana Skerlića već i Jovana Cvijića kao i mnogih drugih. Bez obzira na njegovo istupanje iz Socijalističke partije ostao je po svom uverenju socijalista koji se razvija pod uticajem Francuza Žana Žoresa. Mihailo Marković piše da se Skerlić zalagao za filozofski princip Žana Žoresa „princip jedinstva nauke i morala, idealizma i materijalizma, klasnog i nacionalnog, pojedinca i društva, čoveka i prirode, revolucije i evolucije“ (str.160). Skerlić je revoluciju posmatrao kao prošlost i zapravo on nije verovao u moralnu vrednost „primene nasilja“. Zagovaranje racionalne evolucije ka harmoniji je bio cilj. Evropski interesi mira po Skerliću su bili lažni o čemu je otvoreno pisao i samim tim kako piše Mihailo Marković „morao otuđivati kosmopolite svoga vremena kao što bi bio odbačen i od „mondijalista“ današnjice“ (str.165). Tumačeći položaj Jugoslovena na Balkanu i ruski uticaj na njih, Skerlić daje dobar presek stvari koji pokazuje da se srpska nacionalnost više učvršćivala time što je Rusiji dat poseban položaj na Balkanu. Mihailo Marković smatra da se kritički rad Jovana Skerlića mora gledati kao sintetički (mnogi ga smatraju eklektičkim - Mihailo Marković

navodi primer tumačenja Dragana Jeremića). Skerlić oštrim rečima karakteriše Srbiju onog vremena u kojoj vidi korupciju na sve strane, loše političare i narod koji nema osećaj za zajedništvo. Mihailo Marković smatra da je sve ono što je Skerlić napisao o tadašnjoj Srbiji možda preterano negativno, jer je imao izuzetno nerealno visoka merila. Autor u tim oštrim rečima vidi Skerličevu patnju zbog zaostalosti Srbije.

Navodeći sličnosti i razlike između Srbije u vreme Jovana Cvijića i danas, Mihailo Marković (mислеći pre svega na 2002. godinu) podvlači da se inteligencija koja je bila najvažnija razišla u tri smera. Jedan deo i danas vidi aktuelnost Cvijićevih ideja, drugi nije dosledan da sledi Cvijića zbog partijskog egoizma, i treći deo je mondijalistički koji ide putem na kojem služi drugim narodima i ujedno sprečava „uspravljane srpskog naroda“ (str.175). Rekonstruišući koncepciju Cvijićevog dinarskog tipa autor napominje da proširivanje dinarskog tipa na celu teritoriju nije bilo dobro rešenje, jer se ne uklapaju svi narodi kao srpski u navedene osobine ovog tipa. Autor smatra da bi se moglo postaviti pitanje - šta je uticalo na promenu karaktera i šta će se tek promeniti? Ističe da se elementi novijeg doba ne baš pozitivno odražavaju na srpski narod što se vidi u propadanju patrijarhalne kulture i gubljenje nacionalnog identiteta. Sve više se oseća uticaj, smatra Mihailo Marković mondijalizma koji ruši ponos i samopouzdanje (veće negativne posledice za samopozdanje srpskog naroda - zbog kapitulacije rukovodstva pred ultimatumom Ahtisarija i Černomirdina vidi u tek nastupajućim vremenima). Pišući o karakteru Srba u budućnosti Mihailo Marković napominje da se nostalgija za socijalnom pravdom i nekadašnjim životom uvek može osetiti. Ali isto tako narod će posmatrati ideju borbe za socijalnu pravdu kao zloupotrebu od strane pojedinih vođa. Zato Mihailo Marković ne isključuje mogućnost da se javi određena doza rezerve prema nacionalnim i socijalnim idejama. Uzimajući u obzir Cvijićeve stavove možemo shvatiti, napominje Mihailo Marković, da je današnja kriza ideja samo još jedna u istoriji srpskog naroda. Cvijić je imao prava da te 1914. godine bude optimista, ali to mu je bila i dužnost piše Mihailo Marković.

Pišući o uslovima naučnih znanja profesor Mihailo Marković smatra da bi znanje bilo društveno prihvaćeno i da bi bilo prihvaćeno kao objektivno potrebni su pojedini uslovi. Kao prvi uslov vidi potrebu da naučno istraživanje bude jezički jasno i komunikabilno, zatim da bude iskustveno provereno, valjano obrazloženo, i praktično primenjivo. Teški uslovi i breme koje nosi naša istorija svakako da nosi svoju težinu i po pitanju naučnog razvitka uopšte.

Do 1804. godine srpski narod je bio bez ikakovog pomaka, zato se Karađorđevo vreme može smatrati za prvi korak na nekoliko polja. Posmatrajući prilike po svom redosledu zbivanja Mihailo Marković navodi imena koja su se našla da obasjaju put naučnog znanja u posebnim oblastima ne zaboravljajući da napomene da su brojni intelektualci izgubili svoje živote u strašnim ratovima koji su ujedno ubijali duh naroda. Imena onih koji su ostavili kulturne tekovine je nemalo i ono što su uradili trajno je. Ostavili su svoj rad svim generacijama da im bude najčvršći oslonac.